

РЕАБІЛІТАЦІЯ БІБЛІЙНОГО СЕНСУ ПОНЯТТЯ «ДУША» У СВІТЛІ СУЧАСНОГО НАУКОВОГО ПОГЛЯДУ НА ЛЮДИНУ

REHABILITATION OF THE BIBLICAL MEANING OF THE CONCEPT OF «SOUL» IN THE LIGHT OF THE MODERN SCIENTIFIC VIEW OF MAN

Новітні наукові знання про людину висвітлюють багато цікавого і цінного щодо змісту Біблії та його богословської інтерпретації. Сучасні моделі аналізу і пояснення дійсності вимагають переосмислення і нового висвітлення біблійних начал у контексті **актуального** розуміння світу. Біблійний опис світу завжди залишався відкритим для глумачення і пояснення. З самого початку зародження християнства виникли декілька шляхів осмислення Божественного Одкровення, яке у письмовій формі було зафіксоване у Книзі. Це вказує на важливий момент, – біблійне богослів'я не надає статусу догмату образу дійсності, а впродовж історії, в діяльності кращих мислителів, святих людей, залишається відкритим до нових пояснень, які інтерпретують Одкровення Боже, що об'являється

Стаття присвячена актуальному питанню переосмислення біблійного поняття «душі» в контексті сучасних наукових відкриттів та викликів традиційному богословському та філософському розумінню. Продемонстровано спробу повернення до біблійного розуміння «душі» через взаємодію з сучасними знаннями із царини наук про свідомість. Показано, що поняття «душа» є одним із найбільш суперечливих на стику Біблії, науки і філософії. Традиційне філософсько-теологічне значення бере свій початок з античної філософії, зокрема від Сократа і Платона, який розвинув ідею дуалізму, де тіло є «в'язницею душі». Концепція дуалістичної антропології була найбільш виразно представлена у європейській думці Декартом,

* Кандидат філософських наук зі спеціальності богослів'я, викладач кафедри Священно-го Писання Київської православної богословської академії.

** Candidate of Philosophical Sciences Majoring in Theology, teacher of the Department of Holy Scripture of the Kyiv Orthodox Theological Academy.

людині. Компетенція науки може у багатьох випадках тільки допомогти. Дослідження у галузях точних та гуманітарних дисциплін приносять нові відкриття, а кооперація з сучасними знаннями про людину і світ робить біблістику та біблійне богослів'я завжди актуальним, вільним від однобічного магізму та фундаменталізму.

Різноманіття теорій, ідей та пошуків відповідей стосовно природи душі від древніх цивілізацій до сучасних філософських концепцій подано у книзі італійського теолога Джанфранко Равазі [Равазі, 2012]. В центрі його дослідження Біблія та грецька культура, які сформуvalи християнське уявлення про душу. Британський філософ Р. Скратон [Скратон, 1998] розмірковує над ідеями Рене Декарта, в якого чітко оформився антропологічний дуалізм, що отримав свої початки ще з доби античних філософів. Важливо зазначити, що сучасні біблісти, такі як М. Маєвські [Majewski, 2018], П. Яскола [Jaskola, 2009] акцентують увагу на дещо викривленому тлумаченні біблійного поняття «душа», у традиційному християнському богослів'ї. Вони доводять, що для біблійної антропології не властивий дуалізм, а цілісний погляд на людину. Незалежним шляхом до таких самих висновків приходять сучасна наука, представники якої звертають увагу на взаємозалежність психофізичних реакцій, настроїв та станів функціонування людської природи [Anderson, 2007; Woodward, 2006;

для якого душа – це *res cogitans* (субстанція, що мислить), а тіло – *res extensa* (підлягає законам природи). Проте такий радикальний поділ створив більше проблем (наприклад, питання взаємодії двох істотно різних форм буття), ніж запропонував вирішень.

Сучасна наука, включаючи нейронауку, біологію, психологію та когнітивістику, зокрема напрямок *embodied cognition* («утілеснення»), пояснює функції, які раніше приписувалися душі (самосвідомість, свобода волі, пам'ять), активності мозку і властивостями людської психіки, які перебувають у залежності від функціональності тіла. Дослідження підтверджують, що людина діє як цілісна істота, і її розумові процеси тісно пов'язані з діяльністю всього організму. Сучасна наука приходять до висновку, що людина є єдиною і неподільною, а не «конструктом» з двох протилежних частин.

Біблійна антропологія є набагато ближчою до сучасних наукових концепцій, ніж до традиційних філософських теорій. У Святому Письмі переважає цілісний погляд на людину як інтегровану істоту. Біблія не містить поділу людини на тіло і душу, а проголошує антропологічний монізм. Людина не стільки має душу, скільки є душею. Єврейське слово *népeš* («душа») у біблійному сенсі означає цілу живу людину, підкреслюючи, що вона містить у собі життя і відмінна від мертвих предметів. Психічні функції

Steiner, 2015]. Д. Кокбурн [Cockburn, 1989] вказує два сенси поняття «душі», які домінують у сучасній культурі, – релігійний, в якому душа є «органом» зв'язку з Богом, та секулярний, що відносить до її компетенції сферу людської гідності та культурні надбання. Т. Немас [Niemas, 2016] відзначає, що для християнської віри з поняттям душі завжди асоціювалося питання посмертного існування. Проте, сучасні богослови [Яннарас, 2003; Zizioulas, 2006; Polkinghorne, 1994; Hart, 2019], наголошують і переконливо аргументують, що центральним моментом віри Церкви завжди було вчення про загальне воскресіння мертвих, а не віра у безсмертя душі, звідси свої антропологічні концепції вони вибудовують із залученням поняття «особистості», яке виражає більш цілісний, біблійний погляд на буття людини в її зв'язку з Богом.

Усвідомлюючи обмежену компетенцію автора у царині нейронауки, психології, біології, генної інженерії, **метою** статті є показати загальні тенденції, – опираючись на новітні дослідження біблістів і провідних науковців, – як біблійна екзегеза та біблійне богослів'я у взаємодії з сучасними відкриттями науки зі сфери психології, функціонування мозку, когнітивістики, можуть у новому світлі прояснити сутність біблійного поняття «душі». У розкритті змісту теми ставляться такі **завдання**: проаналізувати, які впливи мали вирішальне значення на виникнення і розвиток тради-

у Біблії не відокремлюються від соматичної сфери і пов'язані з частинами тіла. З біблійної точки зору, людина є одухотвореним тілом і утілесненим духом. Наголошено, що християнство визнає не «віру в душу», а віру у воскресіння мертвих – воскресіння всієї особистості в її духовно-тілесному складі. Сучасні богослови, повертаючись до біблійної антропології, часто відходять від поняття «душа» на користь поняття «особистість». У підсумку з'ясовано, що висновки сучасної науки, які співпадають з біблійним поглядом на людину як цілісну психофізичну істоту, підтверджують, що Божественне Одкровення завжди відкрите до опису за допомогою нових антропологічних моделей.

Ключові слова: Біблія, Божественне Одкровення, душа, наука, біблійна антропологія.

The article is devoted to the relevant issue of rethinking the biblical concept of the «soul» in the context of modern scientific discoveries and challenges to traditional theological and philosophical understandings. It demonstrates an attempt to return to the biblical understanding of the «soul» through engagement with contemporary knowledge in the field of consciousness studies. It is shown that the concept of the «soul» is one of the most controversial at the intersection of the Bible, science, and philosophy. The traditional philosophical-theological meaning originates from ancient philosophy,

ційного християнського погляду на душу; вияснити відповідність між біблійним значенням цього поняття та його пізнішим сприйняттям у християнській традиції та філософії; виявити основну роль і функцію поняття «душі» з точки зору віри; окреслити вплив сучасних наукових досліджень стосовно людини і їх значення у розкритті біблійного аспекту заявленої теми у сучасному контексті; продемонструвати зміну акцентів у осмисленні поняття «душі» серед провідних сучасних православних богословів, зокрема стосовно посмертного існування.

Виклад основного матеріалу. Поняття «душа» є одним з найбільш важливих і, водночас, суперечливих, особливо на стику Біблії, науки і філософії. У зазначених трьох сферах воно розглядається по-різному і аж ніяк не ототожнюється. Душа у філософсько-теологічному значенні – зокрема, найбільш виразно у період Нового часу – це нематеріальна розумна форма тіла (*anima forma corporis*) вищого статусу, ніж матерія. Відповідає за такі елементи нашої природи, як самосвідомість, воля, розумність чи особистість, тобто те, що відрізняє нас від тварин, у традиційній богословській думці називається душею. Однак, сучасні наукові напрямки в царині досліджень функціонування людських психічних явищ давно відсторонилися від таких поглядів [Див.: Woodward, 2006, р. 14]. Для біблійної антропології таке визначення «душі» є нетиповим і знаходиться

*particularly from Socrates and Plato, who developed the idea of dualism, in which the body is the «prison of the soul». The concept of dualistic anthropology was most clearly expressed in European thought by Descartes, for whom the soul is res cogitans (the thinking substance), while the body is res extensa (subject to the laws of nature). However, such a radical division created more problems (for instance, the question of the interaction between two essentially different modes of being) than it offered solutions. Modern science – including neuroscience, biology, psychology, and cognitive science, particularly the embodied cognition approach – explains functions previously attributed to the soul (self-awareness, free will, memory) as products of brain activity and the properties of the human psyche, which depend on bodily functionality. Research confirms that a human being acts as an integral entity, and mental processes are closely linked to the functioning of the whole organism. Contemporary science concludes that a person is unified and indivisible, not a «construct» of two opposing parts. Biblical anthropology is much closer to modern scientific concepts than to traditional philosophical theories. Scripture presents a holistic view of the human being as an integrated whole. The Bible does not divide humans into body and soul but proclaims anthropological monism. A person does not so much have a soul as is a soul. The Hebrew word *népeš* («soul») in the biblical sense denotes a whole living person, emphasizing that it contains life and is distinct from inanimate objects. Mental*

у набагато ближчому стосунку до сучасних наукових досліджень, ніж традиційні філософські погляди періоду Середньовіччя і Ренесансу.

Польський бібліст М. Маєвські акцентує увагу на зміні парадигм щодо розуміння поняття «душі» у зв'язку з розвитком галузей наук, що пов'язані з дослідженням людини. Сучасна наука – мається на увазі в основному науки про мозок (нейронауки), які динамічно розвиваються, біологія, психологія, когнітивістика, генетика та нова сфера, якою є embodied cognition («утілення») – відкидає вище зазначене поняття душі, аж ніяк не зі злоби, або спроби атаки на віру. З наукової точки зору, функції, які раніше відносилися до душі – самосвідомість, розумність, свобода волі, характер, пам'ять, – на даний момент добре описуються і пізнаються за допомогою активності мозку і властивостей людської психіки і перебувають у залежності від функціональності тіла людини [Див.: Majewski, 2018, s. 94]. У зв'язку з цим, у науці відмовляються від потреби пояснити життєдіяльність вводячи додаткові поняття надприродного походження. Більшість згаданих функцій людини піддаються детальним дослідженням та опису і підходять для наукової аналітики людини. Наука не виходить за межі своєї компетенції, радше філософський погляд стосовно душі перейшов у площину досліджень точних наук. Наприклад, дослідження з embodied cognition (утілення) показують, що математичні знання, пам'ять та інші завдання мислення перебувають у тісному зв'язку з діяльністю тіла, чи обставинами, які її оточують. Численні дослідження вказують, що властивості, які традиційно визначаються як духовні або психічні, більш тісно пов'язані з тілом, ніж може видаватися на перший погляд. З цього випливає, що людина діє як цілісна істота і у різноманітних функціях і розумових процесах задіяний весь організм [Див.: Anderson, 2007, p. 9].

functions in the Bible are not separated from the somatic sphere and are associated with bodily parts. From a biblical point of view, a human being is an ensouled body and an embodied spirit.

It is emphasized that Christianity recognizes not a «belief in the soul» but faith in the resurrection of the dead – the resurrection of the whole person in their spiritual-bodily integrity. Modern theologians, returning to biblical anthropology, often move away from the concept of the «soul» in favor of the concept of the «person».

In conclusion, it is established that the findings of modern science, which coincide with the biblical view of the human being as a holistic psychophysical entity, confirm that Divine Revelation is always open to being described through new anthropological models.

Keywords: Bible, Divine Revelation, soul, science, biblical anthropology.

Треба зазначити, що душа у традиційному розумінні є далеко не біблійним поняттям. У Святому Письмі не знаходимо поділу людини на тіло і душу, як це можна побачити донедавна у християнській традиції, теології або філософії. Такий поділ бере свій початок з античної філософії, зокрема Сократ надав поняттю *psyche* нового значення. Душа стає сутністю людини, зосередженням її «я», тим, що відрізняє її від тварин. Цей напрям своєрідного спіритуалізму розвинув учень Сократа Платон, і саме з його особою на сьогодні пов'язується поділ людини на тіло та душу, а також вислів, що тіло є в'язницею душі. Смерть, у такому випадку, постає звільненням душі від тіла. Тим самим шляхом пішов Аристотель і пізніша схоластична філософія, найбільш яскравим представником якої вважається Тома Аквінський [Див.: Jaskola, 2009, s. 293–294]. Мислителем, який найбільш виразно представив концепцію дуалістичної антропології у європейській думці, був Декарт, для якого душа – це *res cogitans*, субстанція, яка мислить і пізнає (надприродна, яка не підлягає законам природи), а тіло – *res extensa*, підпадає під закони природи, адже обмежується просторово-часовими рамками [Див.: Скратон, 1998 с. 43]. Від нього походить переконання, що свідомість є чимось відмінним від тіла. Філософ вважав, що дії мислення – це функція душі і в зв'язку з цим душа є нематеріальною і не може розміщуватися в жодному тілесному органі. Водночас, вони впливають одне на одного, а ймовірним місцем їхнього поєднання, як вважав Декарт, є шишкоподібна залоза у мозку [Див.: Равази, 2012, с. 199–201].

Картезіанська спроба пояснення відвічного питання психофізичного складу людини, на перший погляд, може видаватися слухною, оскільки ми, з однієї сторони, пересвідчуємося в діяльності матеріального мозку і поведінки нашого тіла, а з іншої сторони, нематеріальності нашої думки і свідомості. Однак, цей дуалізм не задовільнив більшість мислителів. Вже для Декарта великою загадкою поставало питання, як дві істотно різні форми буття – духовна і матеріальна – можуть впливати одна на одну. З'являлося багато нереалістичних пояснень, але швидко стало зрозуміло, що цей радикальний поділ створює більше проблем, ніж пропонує конкретні вирішення. Треба звернути увагу, що сучасна наука, конкретно нейронаука, у своїх дослідженнях приходять до висновку, що людина є єдиною і неподільною – не є «конструктом», який складений з двох протилежних частин: матеріальної і нематеріальної, яка нею керує. За мислення, пам'ять, волю, відчуття, рішення, сві-

домість – властивості, які до цього належали до душі, – відповідає наше тіло, а конкретно мозок, у якому з'єднуються психофізичні властивості. Науковці іноді використовують поняття душі, але у значенні людської психіки, або свідомості, а також поняттям душі послуговуються і діячі культури, але не у богословському значенні [Див.: Cockburn, 1989, р. 26–30]. В такій системі світоглядних координат, як християнство, душа найперше вказує на реальне посмертне існування людини, а в секулярному контексті цим поняттям акцентується увага на важливості людської гідності, а також позачасової цінності її справ.

З вищесказаного стає зрозуміло, що біблійна антропологія є набагато ближчою до сучасних наукових концепцій, ніж традиційні філософські теорії. З їхніх підстав виростає радикальний дуалізм, який розділяє людину на дві істотно різні частини – тіло і душу. У цей же час Святе Письмо говорить, що Бог створив людину як цілісну істоту. Людина не стільки має душу, скільки є душею (Бут. 2: 7; 12: 5); людина не стільки має тіло, скільки є тілом (Пс. 56: 5; Іов. 34: 15). Душа (євр. *népeš*) у біблійному сенсі означає цілу людину, підкреслюючи, що вона містить у собі життя і є відмінною від мертвих предметів, про що засвідчує дихання (Лев. 17: 11; 2 Цар. 1: 9) [Див.: Steiner, 2015, р. 68–81]. *Népeš* не означає душу у платонівсько-картезіанському сенсі, а конкретну живу істоту, у зв'язку з чим це найменування стосується і тварин, як живих істот (Бут. 2: 19). У Біблії психічні функції пов'язані, чи правильніше сказати, залежать від частин тіла (голови, очей, вух, серця, нирок, печінки та ін.) і не відокремлюються від соматичної сфери функціонування організму. Дух, душа, серце вказують на духовну сторону людської природи, яка не існує без тілесної. Немає людини без тіла (*basar*), як немає людини без початку життя (*népeš*). З біблійної точки зору людина є одухотвореним тілом і утісненим духом. Біблія проголошує антропологічний монізм. Аж під впливом грецької думки, зокрема книги Премудрості і у деяких фрагментах послань апостола Павла (Рим. 7: 16–24), прослідковуються моменти протиставлення душі і тіла. Іноді термін *népeš*, може замінятися синонімічним терміном *ruach* («подих», «вітер»), як у Пс. 77: 39: «Адже Він пам'ятав, що вони – тіло і вітер, який проходить і не повертається», – який вказує на щось таке саме нетривке як і тіло [Див.: Majewski, 2018, s. 97]. У біблійному значенні людина не має «душі» у значенні самостійної розумної екзистенції поза тілом.

Висновки сучасної науки є не антирелігійними, але близькими до біблійного вчення. Як вважає сучасний польський бібліст

М. Маєвські, – поділ людини на «душу» і «тіло» у добу античності та середньовіччя виник зі спроб опису в її матеріальному і нематеріальному аспектах. Ми бачимо спроби дати відповіді на одвічні психофізичні питання, як наслідок створено «модель людини», яка поділялася на безтілесну форму і тілесну матерію. Це були спроби донаукових філософських намагань певним чином назвати матеріальні і нематеріальні властивості людини. Можна сказати, що дуалізм душі і тіла може бути не тільки відображенням реальності, скільки інтуїтивною спробою її опису, нашої потреби артикуляції і категоризації багатоманітності внутрішнього досвіду і впорядкування різного роду явищ і взаємин з дійсністю [Див.: Majewski, 2018, s. 97–98]. Таким чином дехто осягає реальність, яка у своїй сутності неподільна, а є розділеною для нас.

Для християнської традиції, все вищесказане важливе з точки зору посмертного існування. У якому стані перебуває людина до загального воскресіння в тілі на остаточному Суді? Видається, що поняття душі не стільки потрібне для опису буття людини на землі, але для того, щоб вказати на тяглість відносин з Богом від моменту смерті до загального воскресіння, яке, згідно з вірою Церкви, відбудеться в тілі під час другого приходу Ісуса Христа у славі. У церковному переданні виражена віра у продовження життя після смерті духовного елемента, обдарованого свідомістю і свободою в такий спосіб, що людське «я» зберігається й надалі за допомогою підтримки благодаті Божої. Для елемента, який продовжує тривати, і використовується поняття «душа», що добре відоме у Святому Письмі та Переданні. Це слово є найбільш звичним і зрозуміло виражає все багатство внутрішнього досвіду людини, тому не має жодної причини, щоб витіснити його з церковного вжитку. У Біблії це поняття містить різні значення і найперше є певною формою словесного виразу існування людського «я» після смерті (Мт. 16: 25; Мт. 10: 39; Лк 14: 26; 17: 33; Ін. 12: 25) [Див.: Słownik Teologii Biblijnej, 1990, s. 239]. В разі винайдення кращого вербального способу означення посмертного існування, могло би бути зміненим.

Стосовно теми життя після смерті Біблія висловлюється достатньо скромно, а краще сказати, вона оповита таємницею і мовчанням, уникаючи ясного визначення цієї реальності і вдаючись до небагатьох метафор та поетичних форм, як образ Шеолу, лона Авраамового, або риторичного «Око не бачило...» (1 Кор. 2: 9). Бачимо брак хоча б якогось систематичного опису

остаточної реальності [Див.: Niemas, 2016, s. 45]. На нашу думку, в роздумах щодо цієї сфери варто висловлюватися досить обережно, керуючись вірою, що реалії, які стосуються життя після смерті, можуть пояснюватися за допомогою різних моделей. Наприклад, сучасний вчений і теолог пропонує концепцію, згідно з якою, душа є складним динамічним інформаційним візерунком, що безперервно розвивається впродовж всіх складних змін тілесного устрою людини протягом всього її життя. Він вважає, що ця психосоматична єдність розчиняється після смерті, через розпад тіла, але основою вічного життя є віра, що цей «візерунок», який і є особистістю, пам'ятається Богом і буде відновленим Ним у новому творінні. Це буде есхатологічним актом воскресіння. Отже, смерть є кінцем, але не остаточним, бо лише Бог є Остаточним. [Див.: Polkinghorne, 1994, p. 163]. Проблема розуміння душі та її стану після смерті є дуже складною, що стикається з труднощами, які іноді здаються неможливими для вирішення. Душа після смерті може бути чимось радикально іншим, ніж ми собі уявляємо на даний час. І це виклик для нас, бути готовими до застосування нових способів опису духовного досвіду.

Варто також зауважити, що християнство не визнає «віри в душу». У Символі віри йдеться про воскресіння мертвих, тобто воскресіння тілесне, у те, що я, як людина, воскресну, підживлюючись надією в особистість Христа та Його Воскресіння [Див.: Ziziulas, 2006, p. 281]. У православних богословів ХХ–ХХІ століть бачимо відхід від поняття «душа» на користь поняття «особистість», що впливає з повороту до біблійної антропології та інтегрального погляду на людину [Див.: Яннарас, 2003, с. 75–77; Hart, 2019, p. 89 та ін.]. А це може нас спонукати до пошуку нових шляхів вираження надприродного поклонання людині, які не обмежуються емпіричною сферою.

Висновки. Отже, можна побачити, що поняття «душа» є досить неоднозначним і зазнало багато трансформацій в історії культури. Погляд на душу як «вищу» частину людської природи, певного роду субстанцію, яка може вважатися самодостатньою, джерелом мислення, воління і безсмертя, елементом, що не залежить від просторово-часових обмежень – утвердився в християнській традиції під впливом античної філософії. Тіло сприймалося як джерело страждань, тління і смерті, єдиною вартою увагою сутністю вважалася душа, а піклування про неї – метою і сенсом життя. Так званий антропологічний дуалізм дійшов свого апогею у період новоєвропейської філософії

у Рене Декарта. Однак, у сучасному богослів'ї вважається, що така точка зору не відповідає загальному сприйняттю людини в контексті біблійного світогляду. У Святому Письмі переважає цілісний погляд на людину як інтегровану істоту, а душа виступає життєвим началом тілесного існування. Сучасні наукові дослідження у сфері вивчення людини, діяльності мозку, впливу емоцій на стан тіла і навпаки фізичної активності організму на психіку, за допомогою експериментальних методів прийшли до незаангажованих висновків, які за суттю співпадають із біблійним поглядом на людину, як цілісну істоту у взаємодії її психофізичного складу.

Проте, як було зауважено, важливим моментом християнської віри є питання посмертного існування людини. Саме поняття «душа» виражало досвід надії і певний «елемент» вічного життя після завершення земного шляху. Однак, з уточненням, що душа не містить безсмертя як самостійна субстанція людської природи. У Символі віри чітко окреслюється досвід надії Церкви щодо воскресіння мертвих, тобто всієї особистості в її духовно-тілесному устрої (а не лише душі). На цьому вченні ставлять виразний акцент низка біблістів і богословів ХХ–ХХІ століття, водночас зауважуючи, що внутрішній досвід людини у глибинній реальності не може бути вичерпаний жодними поясненнями і схоплений раз і назавжди обмеженими поняттями. Божественне Одкровення являється по новому, тому зазначена тема є завжди відкритою до аналізу і опису за допомогою нових антропологічних моделей. Допомогою і вірним орієнтиром у цьому завше виступає Біблія.

1. Біблія. Сучасний переклад з давньоєврейської та давньогрецької мов. Видано з благословення Блаженнішого Митрополита Київського і всієї України Епіфанія, Київ: Українське Біблійне Товариство, 2023, 1373 с.
2. Равази Дж., (2012), *Краткая история души*, пер. с ит. (Серия «Современное богословие»), Москва: Издательство ББИ, vi + 311 с.
3. Скратон Р., (1998), *Коротка історія новітньої філософії: Від Декарта до Вітгенштайна*, пер. з англ. О. Коваленко, Київ: Основи, 331 с.
4. Яннарас Х., (2003), *Свобода етосу*, пер. з англ., Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 268 с.
5. Anderson M., (2007), *How to study the mind: An introduction to embodied cognition*, Institute for Advanced Computer Studies, Maryland, p. 1–18.
6. Cockburn D., (1989), *Two Views of the Soul*, *Cogito*, 3, p. 26–30.
7. Hart D., (2019), *That All Shall Be Saved: Heaven, Hell, and Universal Salvation*, Durham, North Carolina: Yale University Press, 222 p.
8. Jaskola P., (2009), *Boży Duch i ludzka dusza w myśli teologicznej*, *Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego*, Opole, 29, s. 291–307.
9. Majewski M., (2018), *Biblia i nauka: siedem refleksji inspirowanych myślą ks. Michała Hellera*, *Collectanea Theologica*, Krakow, nr. 1 (88), s. 91–139.

10. Niemas T., (2016), *Perspektywa eschatologiczna proekzystencji wierzących w przekazie Pisma Świętego*, Wrocław: TUM, 219 s.
11. Polkinghorne J., (1994), *The faith of a physicist*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 211 p.
12. *Słownik Teologii Biblijnej*, Poznań: PALLOTTINUM, 1990, 1168 s.
13. Steiner R., (2015), *Disembodied Souls*, Atlanta, SBL Press, 210 p.
14. Woodward J., (2006), *Man as Spirit, Soul, and Body: A Study in Biblical Psychology*, Grace Fellowship International, 138 p.
15. Zizioulas J., (2006), *Communion and otherness: Further Studies in Personhood and the Church*, London: t&t clark, 315 p.

-
1. *Bibliia*. Suchasnyi pereklad z davnoievreiskoi ta davnohretskoi mov. Vydano z blahoslovennia Blazhenniishoho Mytropolitya Kyivskoho i vsiiei Ukrainy Epifaniia. Kyiv: Ukrainiske Bibliine Tovarystvo, 2023, 1373 s. [In Ukrainian].
 2. Anderson M., (2007), *How to study the mind: An introduction to embodied cognition*, Institute for Advanced Computer Studies, Maryland, p. 1–18. [In English].
 3. Cockburn D., (1989), Two Views of the Soul, *Cogito*, 3, p. 26–30. [In English].
 4. Hart D., (2019), *That All Shall Be Saved: Heaven, Hell, and Universal Salvation*, Durham, North Carolina: Yale University Press, 222 p. [In English].
 5. Jaskola P., (2009), Boży Duch i ludzka dusza w myśli teologicznej, *Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego*, Opole, 29, s. 291–307. [In Polish].
 6. Majewski M., (2018), Biblia i nauka: siedem refleksji inspirowanych myślą ks. Michała Hellera, *Collectanea Theologica*, Krakow, nr. 1 (88), s. 91–139. [In Polish].
 7. Niemas T., (2016), *Perspektywa eschatologiczna proekzystencji wierzących w przekazie Pisma Świętego*, Wrocław: TUM, 219 s. [In Polish].
 8. Polkinghorne J., (1994), *The faith of a physicist*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 211 p. [In English].
 9. Ravazi Dzh., (2012), *Kratkaya ystoriyya dushy*, per. s it. (Seriya «Sovremennoe bohoslovye»), Moskva: Yzdatelstvo BBY, vi + 311 s. [In Russian].
 10. Skraton R., (1998), *Korotka istoriya novitnoyi filosofiyi: Vid Dekarta do Vithenshtayna*, per. z anhl. O. Kovalenko, Kyiv: Osnovy, 331 s. [In Ukrainian].
 11. *Słownik Teologii Biblijnej*, Poznań: PALLOTTINUM, 1990, 1168 s.
 12. Steiner R., (2015), *Disembodied Souls*, Atlanta, SBL Press, 210 p. [In English].
 13. Woodward J., (2006), *Man as Spirit, Soul, and Body: A Study in Biblical Psychology*, Grace Fellowship International, 138 p. [In English].
 14. Yannaras Kh., (2003), *Svoboda etosu*, per. z anhl., Kyiv: DUKH I LITERA, 268 s. [In Ukrainian].
 15. Zizioulas J., (2006), *Communion and otherness: Further Studies in Personhood and the Church*, London: t&t clark, 315 p. [In English].